

АСПЕКТ, МЕТОД, ПРИЙОМ, ПРОЦЕДУРА У ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Анотація. У розвідці пропонується аналіз дослідницького апарату, який може бути використаний діалектологом при опрацюванні конкретного матеріалу.

У статті констатується необхідність збагачення апарату дослідження діалектних явищ, зважаючи на визнання різних моделей світу.

Ключові слова: аспект, метод, прийом, процедура, описовий, лінгвогеографія.

Summary. This article deals with necessity of enriching of research's instrument in dialectical and onomastic phenomenon, taking into consideration acknowledgement of different world's models.

Key words: aspect, method, means, procedure, descriptive method, linguistic geography.

Характер діалектологічних досліджень мимоволі спонукає до якнайшвидшого опрацювання конкретного матеріалу. Але це не найкращий і не найефективніший шлях дослідника-діалектолога на сучасному етапі, бо початкова аматорська стадія у діалектології уже давно пройшла, а здобувач наукового ступеня не може орієнтуватися на колишнього аматора-діалектолога чи аматора-етнографа.

Автор цієї розвідки пройшов складну школу діалектолога-лексиколога, підготувавши й захистивши кандидатську й докторську дисертації. Набутий досвід дав йому можливість зайнятися проблематикою загального мовознавства. У цьому випадку він ділиться своїм дослідницьким досвідом. Він певен, що науковець-діалектолог оволодів вступом і загальним мовознавством, має уявлення про структуру загального мовознавства: вступ, в якому визначається предмет дослідження, теорія мовознавства й методологія дослідження мови. Теорія й методологія синтезуються у теорії мовознавства, представленій у частковій методології. Остання ж конкретизується в історії, чи ієрархії лінгвістичних парадигм.

Лінгвістична парадигма нами сприймається як сукупність теоретичних принципів аналізу й сукупність методів, прийомів опрацювання аналізованого матеріалу. Поки що немає однозначності у лінгвістів щодо кількості лінгвістичних парадигм. Ми ж оперуємо описовою, компаративною, структурною, яфетидологією, генеративною, функціональною, когнітивною та синергетичного детермінізму.

Зважаємо на те, що кожна лінгвістична парадигма представлена сукупністю лінгвістичних категорій, що визначають предмет, а значить і проблему дослідження, та набором дослідницько-операціональних процедур.

Найперше звернемося до використання в діалектології аспекту. Наголосимо, що поки що домінуючим у діалектології були синхронічний та лінгвогеографічний аспекти. Став використовуватись у ряді випадків діахронічний, часом поєднаний з ареальним.

Неоднозначність у визначенні операціонально-дослідницького апарату, зокрема виділення чи невиділення аспекту, (крім методу), розрізнення чи нерозрізнення методу й прийому, часом поплутування методу, прийому й процедури, нами розв'язується ієрархічним встановленням співвід-

ношення аспекту, методу, прийому і процедури. У посібнику із загального мовознавства це співвідношення деталізується. Центральною фігурою у дослідницько-операціональному наборі постає метод.

До питань про структуру методу й класифікацію їх лінгвісти зверталися ще раніше і робили це по-різному. Так, дехто з російських мовознавців розрізняє метод як методологію, як спосіб осмислення і як сукупність прийомів та процедур аналізу. Україніст і полоніст О. Лещак методологію визначає не як сукупність методів, вузько, а в широкому розумінні – наукову основу визначення предмета дослідження, певні обмеження у методиці дослідження в аспекті теоретичному, певні процедурні обмеження [16: 19–20].

Складніше стосовно визначення співвідношення аспекту, методу, прийому, процедури у вже сформованих міжпредметних галузях соціолінгвістики, психолінгвістики та лінгвогеографії. Аспект кваліфікується як складова частина теорії; методи й прийоми ж розрізнити важко, бо цього не зроблено у соціології, психології, лінгвогеографії. Скажімо, автори посібника з сучасної психології виділяють окремий розділ, в якому визначаються основні методи.

Теоретична психолінгвістика реалізується у психолінгвістичному арсеналі. Серед основних прийомів-експериментів називають асоціативний експеримент, методику доповнення, методику прямого тлумачення слова, методику опосередкованого дослідження семантики, градуального шкалювання, експеримент з класифікацією [2]. Заслужовують на увагу з цього приводу книги В.Ф. Петренка [20; 21].

Ми не згодні зі спробою Ю.С. Степанова [24: 298] виділяти ще й структурні методи, асоційовані з концепціями празьких, датських й американських структуралістів, що обґрунтували прийоми опозицій (дистрибутивний аналіз), безпосередніх складників. Учений на відміну від структурних виділяє також конструктивні методи, асоційовані з трансформаційним аналізом генеративної лінгвістики Н. Хомського [17: 298]. Учений розрізняє загальний структурний і часткові методи, зокрема компонентного аналізу, безпосередніх складників, з одного боку, й загальний конструктивний та виділювані у ньому трансформаційний аналіз [17: 299]. Ширше витлумачення методу передбачає охоплення кіль-

кісних, статистичних, глотохронології, зіставного, контрастивного, ареального, експерименту, конкретно-соціологічного на зіткненні мовознавства з математикою, географією, психологією, соціологією.

Не знаючи про трансформаційний принцип у мові, як і принципи діалектичного матеріалізму про перехід кількісних змін у якісні й заперечення заперечення, як і принципи синергетики, сучасні дослідники обмежують аналіз розвитку мови й еволюцію пізнання структурним (виражальним) аспектом (формою, засобами вираження) і нехтують соціальним (функціональним).

Автор посібника з мовознавства відзначає як нелогічну спробу деяких мовознавців тлумачити моделювання як окремий метод. Це робить, до речі, фразеолог В.Д. Ужченко, витлумачуючи моделювання у вузькому [25], С.С. Єрмоленко у широкому розумінні [6] на тій підставі, що моделювання – фактично деталізоване використання формалізованого прийому аналізу за безпосередніми складниками. До речі, у русистичі він витлумачується як метод безпосередніх складників, що дає можливість відтворити словотвірну структуру слова та словосполучення чи речення у вигляді ієрархічно вкладених один в одного елементів [17: 332]. Останніми роками бачимо використання цього прийому також для використання дослідження цілісного тексту [6: 179–325].

Триадну структуру методу визначає В.О. Аврорін, правда, без запропонованої нами диференціації аспекту, методу, прийому, процедури: „Методика науки – то система ієрархічно взаємозв’язаних дослідницьких прийомів, що забезпечують необхідний відбір потрібних фактів, систематизацію наявних зв’язків, їх синтез і способи формування висновків, тобто постає у вигляді послідовності кроків, які дають змогу пізнати істину” [1: 243].

Компаративний (порівняльно-історичний) метод визначається генетичним аспектом. Цей метод застосовується при вивченні споріднених мов. Він становить сукупність прийомів і процедур історико-генетичного вивчення мовних сімей і груп мов для встановлення закономірностей їх розвитку.

Кількість прийомів у процесі становлення будь-якого методу може зростати. Так сталося стосовно історичного методу. В історичного методу визначено прийоми: внутрішньої реконструкції, відносної хронології, культурно-історичної інтерпретації, текстології, діалектографії.

При визначенні методу, безумовно, важливою постає так звана інструменталізація використовуваних засобів. Інструментарій методу складають технічні засоби збору даних, відповідний логіко-математичний апарат їх обробки й аналізу.

Але, мабуть, визначальним при виділенні методу однозначно робити принцип інструментарію (як це чинять соціологи) не можна, бо немає чіткості ні при визначенні методів, ні у співвідношенні методу й прийому, прийому й процедури.

Цілісно наслідки описового методу синхронічно певним чином категоризуються. Категоризація – це процес підведення мовного явища (одиноці, категорії) під певну рубрику досвіду, оформлення його членом певної категорії й виділення самих категорій, тобто структурного упорядкування осмисленого й сприйнятого дослідником.

І в діалектології в аспекті синхронічному найбільш уживаний найдавніший за часом оформлення описовий метод. Він передбачає планомірну інвентаризацію одиниць мови і мовлення, пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови. Основу методу формують прийоми виділення одиниць аналізу (морфем, фонем і т.д.), класифікацію й інтерпретацію виділених одиниць та їх компонентів.

Описовий метод плідно використовується для дослідження будови й функціонування мовних одиниць. За його допомогою підготовлені описові (шкільні нормативні й академічні граматики, різні типи словників, зокрема тлумачні, орфографічні, синонімічні і т.д. словники). Поки що діалектологічні тлумачні словники укладаються в аспекті описового методу.

Синтез синхронії з системним чи структурним аспектом реалізується у фонології при вивченні фонологічних підсистем і в процесі структурно-семантичного („полійного”) вивчення говіркових підмакроструктур. Це демонструють роботи Ф.Т. Жилка [8], П.Ю. Гриценка [3; 4], А.С. Зеленька [9; 13]. Останній визначає у структурно-семантичному аналізі лексико-семантичної підсистеми говору мікро- й макроструктурний рівні аналізу, а також раніше підсвідомо використовуваний мегаструктурний.

Синхронічна структурна парадигматично-полійної методики трансформувалась у цілісний структурно-семантичний аналіз з розрізненням мікро-, макро- й мегаструктурного аналізів. Таке структурно-семантичне дослідження лексики може трансформуватися у методику психосемантики, що базується на психолінгвістиці, про що йшлося на початку розвідки при аналізі структури методу.

Синтез діахронії й лінгвогеографії реалізується порівняльно-історичним методом на матеріалі фонологічної та лексико-семантичної підсистем говорів українських говорів. В окремих випадках це реалізують П.Ю. Гриценка [5], А.С. Зеленько [11], М.В. Никончук [19], інші дослідники-діалектологи. Започаткували полійну методику дослідження лексико-семантичної підсистеми говору в українській діалектології Ф.Т. Жилко [7; 8] та Т.В. Назарова [18].

Наголосимо, що в українській діалектології успішно реалізується мікроструктурне вивчення фонологічних підсистем з аналізом виділених у фонем розрізнявальних ознак та лексико-семантичних підсистем з виділенням семантичних множників у структурі семи (лексем).

Діалектний матеріал – багатогранне явище. Через те й дослідження його здійснюється не лише за

допомогою суто лінгвістичних методів – описового, порівняльно-історичного, історичного, зіставного. Так, квантитативний (кількісний) аспект реалізується через квантитативний аналіз. Сутність його розкриває В.В. Левіцький [15]. У науці робиться спроба обґрунтувати ще й математичний метод. Основні ознаки математичного методу визначаються польським математиком Гуго Штейнгаузом, який відзначає, що названий метод дедуктивний, синтетичний, формальний.

Поки що у діалектології лише декларують використання дослідницького апарату когнітивної лінгвістики, хоч живе говіркове мовлення – особливо вдячний матеріал для виявлення внутрішньомовних глибинних закономірностей, бо через поверхневі граматичні й семантичні структури пізнають глибинні семантичні й граматичні структури. Особливо перспективним постає поєднання цієї методики з психосемантикою [23: 218 – 239]. На сучасному етапі лінгвогеографічна методика реалізується також у єдності з функціональною та когнітивною парадигмами.

Ми сприймаємо положення О. Лешака про зв'язок категорії функції з категорією відношення [16: 20]. Міжчастининомвні категорії на рівні функціонально-семантичних полів з успіхом можуть бути використані й використовуються для типологічного дослідження граматичних (морфологічної й синтаксичної) підсистем говорів, нарчі як споріднених сукупностей.

Діалектний матеріал – особливо вдячний для використання наукового експерименту, бо говіркове мовлення виявляє органічний зв'язок мовно-мовленнєвої й усєї психічної діяльності, частиною якої постає перше. Зрозуміло, що з цією метою мають бути залучені методики психолінгвістичного аналізу. Потрібно розрізнити спостереження й експеримент. Автори російського посібника з соціології названі методики розмежували на тій підставі, що спостереження – прийом збору первинної інфо-

рмації шляхом прямого або безпосереднього аналізу дослідником аналізованого явища у природних умовах [4: 526], тоді як експеримент проводиться у штучно створеній ситуації [4: 583]. Методику наукового експерименту уточнено за рахунок запровадження понять предмета експерименту, змінних, експериментальної ситуації, об'єкта експерименту, експериментальної групи тощо. Заслуговує на увагу також спроба російських соціологів уточнити поняття наукового спостереження як методу, зокрема необхідність вичленування у програмі дослідження відповідних завдань та гіпотез, предмета, об'єкта спостереження, категорій спостереження і т.д. [4: 529–531]. Ці й інші уточнення дають можливість чітко відмежувати повсякденне спостереження від наукового й надалі користуватися поняттям прийому наукового спостереження.

Дослідницько-операціональний апарат соціолінгвістики на сучасному етапі відтворено у підручнику з соціології [4]. На жаль, у соціології термінопоняття категорій визначені нечітко. Так, названо лише чотири основні методи збору первинних даних: опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент [4: 161]. Певні, що їх доцільніше кваліфікувати як прийоми дослідження.

Методика когнітивної лінгвістичної парадигми в аспекті дослідницького арсеналу поки що в усьому також не визначена. Ми усвідомлюємо, що остаточно цього зробити все ще не можна, але основні принципи мають бути визначені.

Під цим кутом зору заслуговує на увагу перегляд статусу категорії концепту, яка з успіхом може бути застосована для дослідження лексико-семантичної підсистеми. Здається, що невизначеність названої категорії могла бути перешкодою для її утвердження у діалектології. На нашу думку, категорія концепту має визначатися у єдності з виділенням чотирьох моделей світу (повсякденно-побутової у її вербалізованому варіанті, художньої, міфологічно-релігійної, наукової).

Література

1. Аврорин Б.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). – Л., 1975. – 275 с.
2. Гладкий А.В. Союз лингвистики и математики: взгляд через сорок лет // Слово в тексте и словаре: (Сб. ст. к семидесятилетию академика Ю.Д. Апресяна / Отв. ред.: Л.Л. Йомдин, Л.П. Крысин; Сост.: И.М. Богуславский, Л.Л. Йомдин, Л.П. Крысин. – М., 2000. – С. 477–484.
3. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
4. Гриценко П.Ю. Моделирование системы диалектной лексики. – К., 1984. – 191 с.
5. Гриценко П.Ю., Малахівська О.А. Актуальні номінативні процеси як фактор лексичної диференціації говорів // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доп. і повідомлень 16-ої респуб. діал. наради. – Житомир, 1990. – С. 27.
6. Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць: Монографія. – К., 2003. – 384 с.
7. Жилко Ф.Т. Про семантичні поля української мови // Українська мова і література у школі. – 1971. – № 12. – С. 25–32.
8. Жилко Ф.Т. Структура ареальних систем мови / На матеріалі східнослов'янських мов // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 89–94.
9. Зеленько А.С. Лексика перехідних південно-чернігівських і деяких суміжних говорів. Дис... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1967. – 199 с.

10. Зеленько А.С. Нова лінгвістична парадигма – наукова основа розрізнення культурних парадигм // Слобожанська бесіда. Матеріали I регіональної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 9 листопада 2007 р.) / За ред. К.Д. Глуховцевої. – Вип. I. – Луганськ, 2007.
11. Зеленько А.С. О.О. Потебня – основоположник структурної семасіології в русистиці й україністиці // А.А. Потебня – исследователь славянских языков: Тез. Всесоюз. науч. конф.: В 2-х ч. – Харьков, 1991. – Ч. I. – С. 72–73.
12. Зеленько А.С. Східнополісько-карпатські лексичні паралелі // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 193–194.
13. Зеленько А.С. Типологія структурно-семантичної організації виробничо-побутової лексики української мови (на діалектному матеріалі). Дисертація... докт. філол. наук. – Луганськ, 1992.
14. Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики: Монографія; – Одеса., 2006. – 328 с.
15. Левицкий В.В. Квантитативные методы в лингвистике. – Черновцы, 2004. – 190 с.
16. Лещак О.В. Очерки по функциональному прагматизму: Методология – онтология – эпистемология. – Тернополь-Кельце, 2002. – 255 с.
17. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – 685 с.
18. Назарова Т.В. Аспекти вивчення мови в просторовій проекції // Мовознавство, 1974. – № 5. – С. 3–16.
19. Никончук М.В., Никончук О.М. Ідея О.О. Потебні про дерево як внутрішню форму здоров'я // А.А. Потебня – исследователь славянских языков: Тезисы Всесоюзной научной конференции: В 2-х ч. – Харьков, 1991. – Ч. 2. – С. 48–49.
20. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.
21. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М., 1988.
22. Петров А.В. Безличность как семантико-грамматическая категория русского языка: Монография. – Архангельск: Поморский университет, 2007. – 395 с.
23. Современная психология. Справочное руководство. – М., 1999. – С. 218–239.
24. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – Изд. 4-е, стереотип. – М., 2003. – 312 с.
25. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ., 2003. – 362 с.
26. Штейнгауз Гуго. Что такое математический метод? // Наука и жизнь. – 1974. – № 10. – С. 51–55.